TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 7, Sayı: 24, Mart2020, s. 67-78

Dr. Öğr. Üyesi Vesile ŞEMŞEK

Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
ORCID: 0000-0002-9800-4557 vsemsek@gmail.com

ARAPLAR DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN SİYASİ DURUMU ÜZERİNE BAZI İNCELEMELER (YEREL KAYNAKLARA GÖRE)

Özet

Türk İslam tarihinde önemli bir yere sahip Azerbaycan, siyasi ve kültürel anlamda Orta Çağın başlamasıyla daima dikkat merkezinde olmuştur. Coğrafi konumu itibari ile, kuzeyden Derbent, güneyde Zencan, doğuda Hazar denizi, Batı'da Kafkas dağlarına kadar olan topraklar ile kuşatılan bölge, bu bağlamda tarihi ipek yolu üzerinde yerleşmesi ile de büyük önem arz etmiştir. İslam öncesi Sasani İmparatorluğunun hakimiyeti altındaki bölge, siyasi anlamını kaybederek, sadece coğrafi anlamda ismini koruyabildi. III. Yüzyıldan itibaren bölgeye Türk dilli halkların devam eden akınları V. Yüzyılda gittikçe artmaya başladı. Bunun sonucu, İran Türk halklarının akının karşısını alabilmek için sınır hatlarını daha da güçlendirdi. Tarihi süreç boyu sömürgeci devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan, İslamiyet'in yayılması ile birlikte, Arap Hilafetinin hakimiyeti altına girdi. Böylece, bölgede uzun yıllardan beri devam eden siyasi ve ekonomik karışıklıklar, Emeviler döneminde kısmen azaldığı ve Azerbaycan'da mutlak bir hakimiyetin başladığı ve Abbasiler döneminde ise siyasi istikrarsızlığın ortaya çıktığı görülmektedir. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Azerbaycan'da, Orta Çağ tarihinin tetkikine dayalı çalışmaların artarak büyük önem kazandığı görülmektedir. Özellikle, Azerbaycan İlimler Akademisinin ve Tarih Enstitüsünün konu ile ilgili araştırma hey 'eti tarafından hazırlanan eserler bu bağlamda dikkate değer önem taşımaktadır. Kapsamı sınırlı tutularak hazırlanan bu çalışmanın nihayi hedefi, Arap hakimiyeti döneminde Azerbaycan'ın siyasi hayatını, yerel kaynaklar çerçevesinde incelemek ve farklı bir bakış açısı ile değerlendirilen bu bilgileri ortaya çıkarmaktır. Böylece, konu ile ilgili İslam tarihi alanına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Azerbaycan, Arap Yönetimi, Yerel Kaynaklar, Bölge Halkı

**SOME STUDIES ON THE POLITICAL SITUATION OF AZERBAIJAN
DURING THE ARAB PERIOD (ACCORDING TO LOCAL SOURCES)**

Abstract

Azerbaijan, which occupies an important place in the history of Turkish Islam, has always been in the center of attention since the beginning of the middle Ages in the political and cultural sense. Geographically, the region, surrounded by territories from the North to Derbent, Zanzan in the South, the Caspian sea in the East, and the Caucasus mountains in the West, was also of great importance in this context, with its settlement on the historical Silk road. The territory under the rule of the pre-Islamic Sasanian Empire lost its political meaning, retaining its name only in the geographical sense. III. Continuing raids of Turkic-speaking peoples in the region since the century. It began to increase in the century. As a result, Iran has further strengthened border lines to counter the influx of Turkish peoples. Throughout the historical process, Azerbaijan, which fought for independence against colonial States, along with the spread of Islam, fell under the rule of the Arab Caliphate. Thus, the political and economic turmoil that has been going on in the region for many years was partially reduced during the Umayyad rule and began absolute domination in Azerbaijan, while political instability arose during the Abbasid rule. XX. since the second half of the century, studies based on the history of the middle Ages have become increasingly important in Azerbaijan. In particular, in this regard, the works prepared by the Azerbaijan Academy of Sciences and The Institute of history on subject research are of great importance. The ultimate goal of this study, which is prepared with a limited scope, is to examine the political life of Azerbaijan in the framework of local resources and to reveal this information, which is evaluated from a different perspective, during the period of Arab rule. Thus, it is to contribute to the field of Islamic history on the subject.

Keywords: history, Azerbaijan, Arab Rule, Local sources, people of the region

**НЕКОТОРЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОХУ АРАБОВ (ПО МЕСТНЫМ
ИСТОЧНИКАМ)**

Аннотация

Азербайджан, занимающий важное место в истории турецкого Ислама, всегда был в центре внимания с началом Средневековья в политическом и культурном смысле. По географическому положению, регион, окруженный территориями с севера до Дербента, Зенджана на юге, Каспийского моря на востоке и Кавказских гор на Западе, также имел большое значение в этом контексте с его поселением на историческом Шелковом пути. Территория, находящаяся под властью доисламской Сасанидской Империи, потеряла свой

TİDSAD

политический смысл, сохранив свое название только в географическом смысле. III. Продолжающиеся набеги тюркоязычных народов в регион с века В. Он начал увеличиваться в столетии. В результате Иран еще больше укрепил пограничные линии, чтобы противостоять притоку турецких народов. На протяжении всего исторического процесса Азербайджан, который боролся за независимость против колониальных государств, наряду с распространением ислама, попал под господство Арабского халифата. Таким образом, политические и экономические потрясения, которые продолжаются в регионе на протяжении многих лет, частично уменьшились во время правления Омейядов и начали абсолютное господство в Азербайджане, а во время правления Аббасидов возникла политическая нестабильность. XX. со второй половины века в Азербайджане исследования, основанные на изучении истории Средневековья, приобретают все большее значение. В частности, в связи с этим большое значение имеют работы, подготовленные Азербайджанской Академией наук и Институтом истории по предметным исследованиям. Конечная цель этого исследования, которое подготовлено в ограниченном объеме, состоит в том, чтобы изучить политическую жизнь Азербайджана в рамках местных ресурсов и раскрыть эту информацию, которая оценивается с другой точки зрения в период арабского правления. Таким образом, внести свой вклад в области исламской истории на эту тему.

Ключевые слова: история, Азербайджан, арабское управление, местные ресурсы, жители региона

Giriş

VI. yüzyılın sonlarına doğru İran ve Bizans arasında uzun yıllar devam eden savaşların, 591 yılında sona ermesi üzerine bir antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmaya göre, Ermenistan toprakları parçalanarak Bizans'ın, Azerbaycan arazisi ise İran'ın idaresine verildi. Bu sırada, Azerbaycan, tam bağımsızlığını korumakla beraber, ülkenin hakimiyeti fars kökenli Merziban Sülalesine geçti. Ancak 603-629 yıllarında tekrarlanan İran Bizans arasında meydana gelen savaşa katılmak zorunda kalan bölge halkının, savaşın ilk yıllarında bu durumdan istifade ederek, Sasanilere karşı başlattığı isyan, II. Hüsrev tarafından acımasızca bastırıldı. İran ve Bizans arasında tekrarlanan savaş sona erince, yapılan sözleşmeye göre, Ermenistan yeniden parçalanarak devletler arası pay edildi. Bu sırada, Albanya ise tam bağımsızlığını koruyabilse de, İran ülkede hakimiyetini korudu. Kalankatlı Moisey'in verdiği bilgilere göre, Mihraniler sülalesinin hakimi, Hüsrev II. Pervizin(592-628) ölüm fermanından kaçarak otuz bin akrabasıyla Hazarlara sığındı. (Azerbaycan Tarihi, II, 30-33). Bartold, konu ile ilgili, bu tarihten itibaren, Mihranilerin simasında Azerbaycan'ın kuzeyinde (Albanya), yeniden milli birlik sağlansa da fars kökenli bir nüfuza sahip olduklarını, hatta Sasaniler isteklerine rağmen, Mihraniler'in inatla Albanya'dan bağımsız siyaset yürüttüklerini ve böylece, 603'de Mihraniler, Albanyanın tam hukuklu hakimi olmayı başardıklarını naklede. (Barthol, 1968: 56-57).

Yerel kaynaklar, 603-604 yıllarında İran-Bizans savaşında istifade ederek Azerbaycan halkının, Sasani hakimiyetine karşı başlattığı isyanı, II. Hüsrev'in askerleri tarafından

TİDSAD

bastırılarak, Alban devlet ricalinin tamamının öldürüldüğü, yalnız II. Hüsrev'in hanımı Hristiyan Şirin(ermenî) yardımı ile Alban piskoposu Viro sağ kaldığı kaydedilir. (Azerbaycan Tarihi, II, Daha sonra, II. Hüsrev Viro'nun hayatını hanımı Şiirine bağışladı ancak Viro'nun ülkesine dönmeyeceğine sarayda gözlem altında tutulacağı şartını getirdi. Ayrıca, bununla beraber II. Hüsrev, onun dini rütbesine dokunmadan kiliseden gelen gelirleri almasını engellenmedi. Varaz, Mihraniler Sülalesinden olan Alban beylere II. Hüsrev tarafından Girdiman hakimi rütbesini verilmesine nail oldu.Bu unvanı alan ilk hükümdar Varaz Grigor(628-636) olmuştur.II.Hüsrev'in Vira'ya olan ılımlı davranışı Hristiyanlarla olan ilişkilerinden dolayı idi. (Azerbaycan Tarihi, II, 163-161)

1. Arap Fütuhâtı Sürecinde Azerbaycan

630 yılın sonlarına doğru Azerbaycan topraklarında uzun süre hakimiyet kuran Arapların İslamiyet'i yaydılar. Kısa süre sonra Hz. Muhammed'in siyasi dehası sayesinde hakimiyeti putperestliğe son verip Tevhit inancını altında bütün Arap kavimlerini toplayarak güçlü bir İslam Devleti kuran ve kendiside bu devletin Lideri olarak hakimiyetini güçlendirdi. Peygamberliğin ilk yıllarında dini itikat-İslam'ın kabulünü herkesin vicdanına bırakan, telkin ve tebliğ yolunu seçen Hz. Muhammed, daha sonra siyasi üstünlüğü elde ederek yakın bölgedeki putperestliğe karşı savaş açtı. Nitekim, kabile reislerine ve devlet başkanlarına özel davet mektubu göndererek, İslam'ın yayılmasına yönelik özel çaba sarf etmekte ve onlara belli bir süre tanıdı. Konuyla ilgili araştırmalar yapan Rus alimlerinden Kolesnikov, İslam'a davet konusunda Hz. Muhammed'in siyasi dehasını ve diplomatik başarısını özellikle vurgulamaktadır. (Kolesnikov, 1982: 36).

İslam'ın bütün Arabistan'da yayılmasından sonra komşu devletlere İran ve Bizans'ın hakimiyeti altında olan ve Arapların yaşadığı Irak ve Suriye'ye ordu gönderdi. Böylece, 633 yılının başında Raşit halifeler döneminin başlamasıyla Arabistan'ın birleştirilmesi siyaseti devam ettirildi.İlk halife Ebubekir Arabistan'ın tamamını İslamlaştırmak için komutanlardan Halid b. Velidi ve İyad b. Fehmi, o dönemde Bizans'a bağlı olan Irak ve Şama askeri birlik gönderdi. Arapların, ilk başlarda İslam'ı sadece kendi soydaşları arasında yayma siyaseti, bu yürüyüşler sayesinde, amacını aşarak Arabistan sınırları dışında farklı coğrafyalara sıçradı. Bunun sonucunda bedevi bir hayat tarzı süren Arapların, ganimet hırsını daha da artırdı. Nitekim Yakın Doğuda, bu konuda, İran ve Bizans arasında meydana gelen siyasi gerilimin de, özellikle, Arapların lehine birçok gelişmeleri de beraberinde getirdi. (Velihanlı, 1998: 98-99) Moisey Kalankatuklu nakil ettiği bilgilere göre, 633'de İran hükümdarı Hüsrev'in ölümünün dördüncü yılında III. Yezdügerd (Azgert) hakimiyeti ele aldı. Kalankatuklu, 1993: 71). Öte yandan, on iki kabilenin birleşiminde oluşan Haceriler, (Hz. İbrahim'in hanımı Hacer'den doğan oğlu İsmail'in soyundan gelen Araplara Haceriler denir) güçlü çöl kasırgalarını geçerek Assur bölgesinden kıza zaman içerisinde İran'a ulaştı ve İran şahına savaş ilan ettiler. Taberi, Belazuri, El-Küfi ve İbn-i Esir'de geçen ortak bilgilere göre, Araplara, Halid b.Velid, Musenna b. Haris ve İyad b. Kaim komutanlık etti. Arapların güçlü ordusu karşısında komşu devletlerden yardım talebinde bulunan III Yezdügerd'e, Albanya valisi Varaz Grigor, ikinci oğlu Cavanşirin komutasında askeri birlik gönderdi. Göstermiş olduğu başarısıyla Cavanşir, 634'de, sadece Albanya askeri birliklerinin değil, Sasani ordularının başına geçti. Böylece, Horasan hakimi Faruk oğlu Rüstem Zal ile birlikte İran ordularının baş komutanlarından oldu. Yerel kaynaklara göre, Cavanşir'i bizzat, Rüstem III. Yezdücerd'e huzuruna çıkarmıştı. Araplarla Sasaniler

TİDSAD

arasında 636'da meydana gelen Kadisiye savaşında gösterdiği yüksek başarısına karşılık Cavanşir'i özel olarak taltif ederek, değerli hediyeler takdim etmiştir. 637'de Araplar İran şahının da bulunduğu başkent Ktesifon'yu kuşatma altına aldılar. Üç bin yıllık Alban ordusuna komutanlık eden Cavanşir, İran orduları ile birlikte altı ay süren şehrin müdafaasına katıldı. Ancak güçlü savunmaya rağmen, İran ordusu, Araplara karşı ağır yenilgiye uğradı. Böylece, hakimiyetinin sekizinci yılında III. Yezdicerd Dicle nehrine yakın bölgedeki kaleleri birine saklanarak canını kurtardı. (Azerbaycan Tarihi, II, 156-157). Cavanşir, verilen yedi yıllık mücadelede on bir defa yaralanmasına rağmen, 639'da ise üç bin yıllık Sasani imparatorluğunda meydana gelen çöküş sonrası vatanına dönerek babası Varaz Grigor'un sağlığında, Azerbaycan'ın bölge naibi olarak atandı. Görevi sırasında İran idaresine karşı çıkan Cavanşir, babası ile birlikte Berde vilayetini terk ederek Azerbaycan'ın kuzeyine yerleşti. Bu durumu karşı büyük tepki gösteren İran ordusu harekete geçti. Ancak, Girdiman kalesine sığınarak büyük ordu topladı. Uzun süren mücadele sonucu Cavanşir'in kumandanlık ettiği orduya, müttefiki komşu İberiya hükümdarı Atherseh'in gönderdiği askeri birlikler de katıldı. Onların yardım ile İran ordusunu bölgeden çıkararak başkent Berde'ye kadar düşmanı kovaladılar. Yenilgiyi kabul etmeyen İran ordusu kısa süre sonra yeni hamleyle tekrar hücumla geçti. Aturpatakan vilayeti yakınlığında meydana gelen savaşta Cavanşir, İran ordusunu tekrar mağlup ederek kendi bağımsızlığını ilan etti. Yapılan sözleşmelere rağmen İran defalarca askeri birlikler göndermeye devam etti. Her defasında geri püskürtülen düşman ordusunun devam eden kaçınılmaz hücumları, 642 yılına kadar Arapların, Sasani İmparatorluğunun kuzey bölgelerine yaptığı yürüyüşler ile birlikte son buldu. (Azerbaycan Tarihi, II, 158-159)

Bu döneme ait kaynaklarda geçen bilgilerde, tartışmalı konular arasında Azerbaycan'a yapılan ilk fütuhatların başlangıç tarihidir. Genel olarak İslam tarihi kaynakları, bu topraklara ilk yürüyüşlerin 643'de gerçekleştiğini nakleder. Ancak, Belazuri, Huzeyfe bin Yemane'nin kumandanlığında düzenlenen ordunun, 639'da (h.18) ilk defa Azerbaycan topraklarına girerek bu bölgeyi savaşmadan sulh yoluyla fethettiğini kaydeder. Bu bilgilere göre, ilk fütihat tarihi 643 yılı yerine 639 yılı olarak kabul edilebilir. Nitekim Arap kaynaklarında, Azerbaycan topraklarına ilk fütuhatın başlangıç tarihinin 639'da(h.22.) olduğu ifade edilir. (Azerbaycan Tarihi, II, 193-197).

Hız. Ömer döneminde gerçekleştiği de kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır. Aslında, İyad b. Kaim kumandanlığında Mezopotamya bölgesine düzenlenen seferler sırasında Azerbaycan topraklarına yapılan ilk yürüyüşler, aslında bölge fetihlerinin başlama tarihi olarak kabul görülebilir. Konu ile ilgili, Arapların bölgeye yürüyüşleri sırasında Urmiya gölünün güney batısında Ermenistan toprakları içerisinde yer alan Zevazan vilayeti, Merzban (Zaza) bölgesi ile yapılan sözleşme metninde geçen bilgilere göre, 800 dirhem vergi karşılığında Arapların da kimseyi öldürmeyeceklerine, esir almayacaklarına yakıp yıkmayacaklarına, bölge halkına (Ruza, Savalan, Miyan ve Şiz kurtleri) eziyet etmeyecekleri gibi, ayrıca, örf ve geleneklerine göre bayramlaşmalarına ve önceki ayinlerini yapmalarına dair izin verileceği nakledilir. Bölgeye yapılan ilk fetihlerin başarılı olmasına rağmen, Azerbaycan'ın toprak bütününe tamamı elde edilemedi. Siyasi ve idari tecrübeye İranlılar kadar sahip olamayan Araplar, bölgede mutlak hakimiyeti sağlayamadılar. Siyasi başarısızlığın diğer bir sebebi de, Sasani İmparatorluğunun bölgedeki usul ve idaresini devam ettirmesinin yanı sıra kuzey- güney

tüm Azerbaycan toprakları sınırlarında İran ordusunun mücadelesine verdiği destek idi..¹ (Bünyadov, 1998: 159)

Rus kaynaklarında geçen çelişkili verilere rağmen Arapların Azerbaycan'a ilk yürüyüşleri 636'de meydana gelen Nihavend ve Hemedan'ın fethinden sonra gerçekleşti. Rus tarihçi Kolesnikov'un göre, Arapların en büyük zaferi olan Nihavend savaşı ile İranlıların milli şuuruna ağır darbe indirilmiş oldu. Böylece, Nihavend yenilgisi ile milli birlikleri bozulan İran'ın, vilayetleri birbirinden bağımsız olarak kendi sınırlarının savunacaklardı.(Kolesnikov, 1982: 45-49). Belazuri, Nihavend sonrası Araplar, Hemedan ve Rey güzergahında yerleşen kum ve Keşan kalelerini ele geçirdiler. Bundan sonra eski Midiya topraklarında güçlen Arap askeri birlikleri, kuzeye doğru harekete geçtiler. (Belazuri, 1866: 136). Böylece, Hazar sahili vilayetlere düzenlenen yürüyüşler sayesinde bölge fetihleri ciddi boyut kazanmış oldu. Taberi, bu bölgede yerleşen Rey ve Deylem'e yakınlığında Vacrud vadisinde meydana gelen kanlı savaşlarda ölenlerin sayısının Nihavend'den daha çok olduğunu bildirir.Bu savaşta, Arapların yenilgisine uğrayan İsfendiyar bin Faruk komutanlığındaki orduya, Azerbaycan'ın Becarvan, Bazz, Serap, Şiraz, Meyanic ve Mimez şehirlerinden toplanan askeri birlikler takviye edildi.(Azerbaycan Tarihi, II, 1998: 156)

Nihavend savaşından bir yıl sonra 643'de Rey şehrinin fethi tamamlanmadan Hz. Ömer'in emri ile (634-644) Bukayr bin Abdullah ve Utbe bin Ferhat'ın kumandanlığındaki Arap ordusu ile İsfendiyar'ın daha toparlanamamış askeri birlikleri arasındaErdebil yakınlarında yerleşen Germidan dağı eteklerinde kanlı bir savaşmeydana geldi. Azerbaycan topraklarında ilk kanlı çarpışma olarak tarihe geçen Germidan meydan savaşı Arapların zaferi ile bitti. İsfendiyar'ın esir düştüğünü duyan kardeşi Bahram yeni bir ordu ile Utbe bin Ferhat'a karşı yeni bir hamlede bulunsa da, başarısız oldu. Yenilgiye uğrayan Bahram ağır yaralı olarak kaçıp kurtuldu. Bundan sonraki yeni hamle bölgenin önemli şehri olan Rey şehrine düzenlendi. Fethin tamamlanması için yola çıkan Bukayr'ın komutasındaki Arap ordusuna takviye destek olarak Simak rehberliğinde yeni askeri birlik gönderildi. Rey'in fethinden sonra halen esir tutulan İsfendiyar Araplarla antlaşma yaparak cizye vergisi ödemekle kurtulur. Sözleşme metnine göre, halk eldeki imkanları nispetince can vergisi ödeyecek, kadınlar, çocuklar, kronik hastalar ve dünya malında gözü olmayan zahitler bu vergiden muaf tutulacaklardı. Karşılığında yeni hakimiyet, Azerbaycan'ın arazi bütünlüğünü koruyacağına, ülke sınırları içerisinde yaşayan halkın mal ve can güvenliğine, dini örf ve adetleri konusunda baskı yapmayacaklarına dair söz teminatı yaparak antlaşma sağlandı.

Bölgedeki başarılı zaferleriyle kısa sürede oldukça büyük bir araziye sahip olan Araplar, Germidan meydan savaşından sonra Azerbaycan'ın kuzeyinde yerleşen Albanya'ya ve oradan da Kafkaslara doğru harekete geçtiler. Halife Ömer'in emri ile Bukayr, Utbe bin Ferhat'ı Azerbaycan naibi görevine tayin ederek kendisi "Bab'ul Ebvab" diye bilinen Derbend fethine hazırlığa başladı. Araplar, bölgedekihakimiyeti sağlamanın tek yolunun, kuzey sınırlarının güçlendirmek olduğunu, bu nedenle, Kafkasların en büyük geçidine-Derbentkalesine doğru yol aldılar. Derbent kalesini fethetmek aynı zamanda Güney Kafkaslardaki vilayetlerin de hakimiyetini elde tutmak idi.

Halife Ömer, zorlu Kuzey hareketına takviye destek olarak Suraka bin Amr, Huzeyfe bin Asid el-Gaffar, Habib bin Mesleme, Abdurrahman bin Rebi el Behili ve Salman bin Rebi'nin rehberliğindeki askeri birlikleri Bukayr'ın ordusuna yönlendirerek Derbent'in fethine hazırlıklar tamamlandı. Böylece, halifenin emri ile Birleşmiş Arap ordusunun genel komutanı Suraka bin Amr tayin edilerekön cephe birliğineAbdurrahman, sağ ve sol taraftakiler Huzeyfe ve Bukayr, arkadan gelen son birlikSelman kumandanlığında harekate geçme talimatı verildi.

Fetih sırasında Derbent hakimi Sasanilerin kuzey sınırlarının merzbanı, soylu aileye mensup Şehriyar (Şehribaraz) idi. Daha önceden güney vilayetlerinin fetih haberini alan Şehriyar, kan dökmeden halklı savaşa sürüklemeyen Araplar ile antlaşma yolunu tuttu. Abdurrahman ile Suraka'ya haber göndererek onlara tabi olma konusunda talebini ilettiler. Karşılıklı görüşmede Şehriyar'ın isteği üzere antlaşma şartlarına, "vahşi, bedevi ve soysuz Araplara can vergisi ödemekten muaf tutulma" ibaresini ekledi. Ayrıca, Halife Ömer, Derbent'lilere dini itikat ve ibadetleri konusunda serbestlik ve askeri hizmette bulundukları yıl içerisinde o yılın cizye vergisinden muaf tutulmalar gibi bazı imtiyazlar sağlanması hususunda talimat verdi. Derbent'i barış yoluyla fetheden Suraka bin Amr, Kafkasya bölgesi ile kuzey sınırlarını emniyet altına almış oldu. Bundan sonra toprakları genişletmek amacı ile halifeye danışmadan Bukayr'ı Mogan, Habib bin Mesleme'yi Tiflis'e, Huzeyfe'yi Alan'a, Selman bin Rebi'yi Arapların Arran dedikleri Albanya bölgelerine yönlendirdi. Suraka'nın kendi başına buyruk davranması Halife Ömer'i öfkeliendirdi ve bu konudaki endişesinde haklı çıktı. Nitekim, Suraka bin Amr'ın gönderdiği askeri birliklerden sadece Bukayr Mogan bölgesini fethedebildi. 644'de yerli ahali ile yapılan antlaşma şartlarına göre, buluş çağına ulaşmış her bir kes dinar veya onun değer karşılığında cizye ödemeli, Müslümanlara karşı samimi davranmalı, fitne çıkarmama gibi hususlar yazıldı. Bu şartları uygulamadıkları takdirde aman verilmeksizin öldürülecekleri hususu kaydedildi. Diğer birlikler karşılaştıkları güçlü direnişe karşı az ganimetle geri çekilmek zorunda kaldılar. Hz. Ömer'in yeni talimatı üzere, Derbent'den kuzeyinde yerleşen Hazar sahili vilayetlere yürüyüşler devam etti. Bu yürüyüş sırasında vefat eden Suraka'nın yerine askeri birliklerin başına Abdurrahman bin Behili geçti. Güçlü bir hamle ile hücumu geçen Araplar, bölgenin önemli şehirlerinden Beyda'yı ele geçirdiler.² (Velihanlı, 1998: 123). Kolesnikov, yürüyüşler sırasında kazanılan zaferlerde yerli halk arasında, Arapların efsanevi-ölümsüzlükleri konusunda yaygınlaşan mitolojik rivayetler ve bu gibi unsurların da büyük etkisi olduğunu, ancak kısa bir zaman içerisinde bu efsanelerin Hz. Osman(644-656) döneminde Hazarların Araplara vurduğu darbe ile boşa çıktığını kaydeder. Nitekim, yazarın bahsettiği son savaşta Abdurrahman'ın ordusu ağır yenilgiye uğrayarak kendisi şehit düşer. Böylece, Arapların 643-644 yılları arasında Azerbaycan'a yaptıkları ilk fütihat sona erdi.(Kolesnikov, 1982: 65-67).

Halife Ömer'in döneminde (643-644)'de yapılan yürüyüşler sonucu, Azerbaycan'ın kuzey bölgesi ve Derbent kadar olan Hazar sahili vilayetler fethedilse de bölgede istikrarlı, tam güçlü bir hakimiyet sağlanamamıştı. Nitekim, Halife Ömer'in şahadetinden sonra Arabistan'da çıkan çekişmelerden istifade eden Azerbaycan halkı, Araplarla yaptıkları antlaşma şartlarına uymayarak isyan çıkarmaya başladılar. İsyanlar büyüyerek bölgenin tamamına yayıldı. Halife Osman hakimiyete gelir gelmez bölgedeki istikrarın sağlanması için Velid bin

Ukbe'yi askeri birliklerin başında Azerbaycan'a gönderdi. Böylece, Arapların Azerbaycan'a ikinci tarihi yürüyüşleri başlamış oldu. İlk fetihlerde gösterdikleri kahramanlıkları ile bilinen Selman bin Reb'i ve Abdullah bin Şubeyl de ikinci yürüyüşe de katıldılar. Abdullah, rehberliğindeki dört bin kişilik ordu ile Hazar sahilinde yerleşen Mogan, Bedr, Taylasan (Talış) bölgelerini ele geçirerek büyük ganimet ve esirlerle Velid'in karargâhına döndü. Böylece, Azerbaycan'ın güney bölgelerini tekrar fethedilerek yerli halkın feshettiği antlaşma yeniden yürürlüğe konuldu ve sözleşmenin şartlarını bozan yerli halka tazminat ile beraber 800 dirhem ağır vergi getirildi.(Velihanlı, 1998: 128-129).

Velid bin Ukbe'nin emri üzere Selman bin Reb'i on iki binlik ordu ile yerli halka, Arapların gücünü göstermek amacı ile Albanya topraklarını yağmaladı. Gevond, konu ile ilgili şu bildiri kaydeder: "644 yılının baharında, Azerbaycan'ın güneyinde Midiya bölgesinde yer alan Nahçıvan ve Culfa'ya saldıran Araplar, etraf köyleri talan ederek harabe koydular. Sadece,büyük ganimetler toplamakla yetinmeyen Araplar, erkeklerin çoğunu vahşice katlederek kadınları ve çocuklarıesir alarak onları Culfa geçidinden Araz nehrinin karşı tarafına götürdüler. Bu haberi duyan Velid'in karargahını terk ederek Eş'as bin Kays'ı Azerbaycan naibi ilan ederek başkent-Medine'ye döndü." Halife Osman, 644 yılında Kafkasya'ya düzenlenen her iki yürüyüşe katılan, Araplar arasında büyük şöhret kazanan Selman bin Rebi'ni, Küçük Asya topraklarında Bizans ile savaşan Habib bin Mesleme'nin yardımına gönderdi. Birleşmiş Arap ordusu, büyük güç toplayarak Bizans'a karşı zafer elde ederek birçok Bizans şehrini, aynı zamanda Kalikala'yı ele geçirdi. Ayrıca, Taberi, Belazuri, Yakubi'de geçen bilgilere göre, Habib bin Mesleme, Ermenilerin yaşadığı topraklardan geçerek, Gürcistan'a ulaşır,böylece, Tiflis ve civar köyleri de fethedilerek Arran bölgesinin tamamında uzun süreli Arap hakimiyeti sağlanmış oldu.(Velihanlı, 1998: 131-133).

Sünik(Sisekan) vilayeti arazisinde Habib bin Mesleme'nin birliğinden ayrılarak Azerbaycan'nın kuzey bölgelerinin fethinin tamamlamak için yürüyüşe geçtiler. O dönemi inceleyen tarihçilerden Petruşevskiy'nin verdiği bilgilere göre, Selman bin Reb'i askerlerine karşı kötü muamele eden yerli halkın huzurunu kaçırmak amacı ile herkesi katlederek, şehirleri ve kaleleri yakıp yıkarak Arran bölgesinin Beylegan şehrine kadar ilerledi. Yerli halk, şehir duvarlarının yıkılmaması şartı ile can ve mal vergisini ödemeyi kabul ederek savaşmadan teslim oldu. Arap birliği buradan tarihi Berde şehrine doğru ilerledi. Ancak yerli ahali şehir kapılarını Araplara açmadılar. Selman ordusu ile birlikte kale yakınından akan Terter nehri üzerine çadır kurdu ve etraftaki toplanan mahsul hasatına zarar vermekle ahalinin direncini zayıflatmayı hedefledi. Nitekim, Selman'ın düşündüğü gibi, Berde'liler barış antlaşması yapmaya razı oldular. Petruşevskiye'ye göre, Arap komutan Selman şehre dahil olarak kısa süre orda kaldı. Daha sonra ordusu ile birlikte şehri terk ederek Alban'yanın Arsak, Uti, Sakasena vilayetlerine doğru harekete geçti. Bu şehirlerden sonra Araplar, Kura nehrinin sağ sahili boyu yerleşen bölgeden geçerek Kura nehrinin sol sahiline doru yürüyüşlerini devam ettiler. Böylece, Selman bin Rebi'nin askeri birlikleri, Gebele, Şeki, Hayzan, Oğuz, Şirvan, Lakzın, Tabersera'dan yeniden Derben'de ulaşarak bölgenin tamamını fethederek bölge hakimleri ile barış antlaşmaları imzaladılar. (Petruşevskiy, 1966: 69-71).

Arapların bölgeyi terk etmesinden kısa bir süre sonra Şirvan ve Derbent halkı, bölgeye gelen Hazar hakanının tahriki ile Hilafete karşı çıkarak yapılan antlaşmayı bozdular. 652-653 yılında Selman bin Reb'i tekrar dört bin kişilik ordu ile Derbent'e geldi. Şehri yeni terk eden

Hazar ordusunu takip eden Selman birliği ile Belencar şehri yakınlığında onları yakalaması ile kanlı savaş başlamış oldu. Çok ağır geçen bu savaşta Hazar ordusu Araplara karşı zafer kazandı. Ağır yenilgiye uğrayan Arap ordusu Selman'ın katledilmesi ile sarsılarak dağıldı. Böylece, bu savaş sonrası Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri Arapların hakimiyetinden çıkarak yeniden özgürlüklerine kavuştu. Bundan tamiki yıl sonra halife Osman komutan Habib b. Mesleme'yi yeniden Kafkas bölgesine gönderdi. Sirac-ı Tayr'da (Şırak), kamp kuran Arap ordusu komutanı Habib, etraf bölge ve şehirlere haber göndererek Arapların birinci ve ikinci yürüyüşleri zamanı fethettikleri bölge hakimlerinin ve yerli halkın teslim olmalarını talep etti. Ancak başarılı olamayınca Halife Osman onun geri gelmesini emretti ve yerine Huzeyfe b. Yemen'i Kafkas bölgesi naibi olarak tayin etti. Halifenin emri ile Bölgedeki siyasi ve idari stratejinin sağlanması ve daha iyi yönetilmesi için karargahın, 640'da Ermenistan'ın fethinden itibaren yerleşen Debil'den (Dvin) Berde'ye taşınması kararı alındı. Böylece, Medine'ye dönen Huzeyfe'nin, yerine tayin ettiği amcazadesi Sulat bin Zafir'i bölgeyi iki yıl gibi kısa süre içerisinde bölgeyi yöneterek, halkı kendisine tabi etmeyi başardı. 684-685 yıllarında hilafet iç karışıklıklar nedeniyle buhran geçirmekteydi. Bu durumda istifade eden Ermenistan, Gürcistan ve Albanya'da yaşayan Kafkas halkları otuz yıllık itaatten sonra Araplara vergi ödemekten imtina ettiler. Ancak bu durum çok sürmedi. Kısa süre sonra Arap Hilafetinin yeni hükümdarı Abdülmelik(685-705) ve Bizans kralı II Justinan (685-711) arasında yapılan antlaşma sonucu, Arran ve Albanya'da yaşayan yerel halk, üç devlete- Hazarlara, Araplara ve Bizans'a vergi ödemek zorunda kaldı. Gerodat, konu ile ilgili olarak, Arapların ağır vergi uyguladığı görüşünü öne sürmektedir. (Gerodat, 1862: 146).

Konu ile ilgili, Moisey Kalankatuklu, Araplar fethettikleri ilk yıllarında Azerbaycan ve Kafkaslardaki hegemonyasını korumakla sadece yüksek vergi almak ile yetinerek ülkenin iç işlerine karışmadılar. Bu durumu halkın menfaatine dönüştürmekten kaçınmayan yerli hükümdarlardan Cavanşir, halk ile birlikte Araplara karşı bağımsızlık mücadelesine yeniden başladı. Bu mücadelenin sonucunda, Cavanşir, Bizans kralı II Konstant tarafından Ermenistan patriği Teodoros Rustuni ile antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre, Albanya'nın ilk hükümdarlarına verilen özel yetkiler verilen Cavanşir, imparator tarafından bölge proton-patriği olarak tayin edildi. Albanya bölgesinin diğer bir hakimi Varaz Grigorgönüllü olarak Arapların hakimiyetini kabul etti. (Kalankatuklu, 1993: 46-48).

Sebeos'un verdiği bilgiler göre, 654'de Teodoros Rustuni ile Bizans'ın arasındaki ilişkiler bozuldu. Sadece Ermenistan değil, Kafkas dağları boyunca yerleşen vilayetler – İberya'dan Sünike kadar Bizans'ın hamiyeti altına geçti. Konu ile ilgili, Moisey Kalankatuklu, 655'de İmparator II Konstant'ın Cavanşir ile görüşme sırasında ona kral kaftanı ile "ebedi hükümdar haçının" bir kısmını hediye etti. Ermenilerin bu durumu kabullenmediler. Ancak Cavanşir İmparatorun ona gösterdiği itimadı boşa çıkarmama adına hediye edilen "özel haçı" koruma amacı ile Girdimin kalesinde mabet inşa ettirdi. 659-660 yıllarında Araplar yeniden Azerbaycan kuzey batısına doğru harekete geçtiler. Hazarların güçlü ordu ile karşılaşan Arap askerleri büyük yenilgiye uğradı. Bu zaferin ardından Hazarlar 662'de Albanya topraklarına girdi ancak Kura nehrinin kenarında Cavanşirin ordu ile karşılaşınca çarpışma meydana geldi. Dönem araştırmacılarından Kolesnikov, Cavanşir'in Hazar hakanına dediği tarihi sözünü "buradan çık Derbend kapısından (Çoga) gir ve bir daha bu topraklara dönme!" kaydeder. İki yıl sonra tekrarlanan Hazar yürüyüşleri sonucu, Araz nehri yakınında Cavanşir ile Hazar hakanı

arasında yapılan barış antlaşması ile son buldu. Hakanın kızı ile evlenen Cavanşir, Hazarlar ile olan ilişkilerini daha güçlendi. (Kolesnikov, 1982: 63).

661'de sonuncu Raşit halife Ali'nin öldürülmesiyle Hilafette meydana gelen siyasi devrim sonrası Emeviler devleti kuruldu. Yeni İslam devletinin siyasi değişiklikler Cavanşir siyaset hattında değişiklikler yapmak zorunda kaldı. Nitekim, Cavanşir, Araplar ile siyasi ilişkileri bozulan Bizans'dan umudunu keserek Azerbaycan'a yeniden düzenlenecek yürüyüşler engellemek adına ilk Emevi halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan ile görüşme için iki defa Şam'ın başkenti Dımaşk'a gitti. 667'de gerçekleşen ilk görüşme sırasında Azerbaycan'ın Arap Hilafetinin hakimiyeti altına girdiğini resmi olarak ilan etti. Ancak kısa süre sonra, 670'de Cavanşir, yürüttüğü akıllı siyaset sonucu, vergi imtiyazından yararlanma talebiyle yüksek vergiden sadece üçte birini ödeme konusunda halifeyi ikna etmeyi başardı. Böylece, Azerbaycan'ın güney bölgesinin (Aturbatakan) tamamı Arap hakimiyetine girerken, kuzey bölgesi (Albanya- Arran), sadece vergi ödeme şartı ile siyasi bağımsızlığını korumuş oldu. (Bünyadov, 1998: 135-136).

Moisey Kalankatuklu'nun verdiği bilgilere göre, "dört halka" hükümdarlık eden hakanların rağbetini kazanan Cavanşir'in, hakimiyeti döneminde Azerbaycan'ın kuzey vilayetlerinde siyasi bağımsızlığını korudu. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Cavanşir'in siyasi kimliğinin yanı sıra Albanya'nın stratejik konumu mühim yer tutmaktaydı. Ayrıca, dış politikada meydana gelen siyasi gelişmelerin, Ali ve Muaviye arasında en ağır bir şekilde cereyan eden siyasi çekişmelerin ve Şam-Bizans arasında yaşanan gerilimin de büyük ölçüde etkisi olmuştur. (Kalankatlu, 1993: 108-109).

Çağdaş tarihçiler, Cavanşir'in, Arap hilafetine karşı göstermiş olduğu yakınlığın, Bizans taraftarı olan hakimleri rahatsız ettiğini ve bu nedenle 681 yılının ilk baharında suikast düzenleyerek onu haince öldürdüklerini kaydederler. Cavanşir'in ölümünden sonra kardeşinin oğlu Varaz Peroz'un oğlu Varaz Tiridat'ın amcasının yerine tahta geçti. I. Yezid (680-683) Varaz'ı özel bir serencam ile "doğu vilayetlerinin naibi, Alban ve Uti krallığına tayin etti. Kayın pederi Hazar hakanı Alp İlitvar ordusu ile, damadı Cavanşir'in kisasını almak için yeniden Arran'a (Albanya) hücum etti. Uti vilayetine ulaşana kadar yol güzergahında karşılaştıkları şehir ve köyleri viran ettiler. Büyük ganimet ve esirler ile birlikte dönerek Lipink şehri yakınlığında kamp kurdular.

681'de, kral I. Varaz, Alban psikoposu Yelizar'ı, Hazar hakanına elçi olarak göndererek, Albanların, Cavanşir'in ölümünden sorumlu olmadıklarını söylemesini istedi. Elçilik görevini başarılı bir şekilde yürüten Yelizar, iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin de güçlenmesine nail oldu. Alban – Hazar ilişkilerinin yakınlaşmasındaki diğer önemli bir unsur, Metkoman piskoposu İsrail'in rehberliğindeki hey'etin, Alp İlitvar'ın karargahında gelerek görüşmeler yapması ve bu görüşmeler sırasında Albanlar ve hazarlar ile barış antlaşması yapıldı. Ayrıca, piskopos İsrail'in, misyonerlik faaliyetlerini sürdürdü ve bu sayede, Hazar hakanı başta olmak üzere, hazarların büyük bir kısmı Hristiyanlığı kabul etti. Bununla birlikte, Hazar hakanı Alp, I. Varaz Tiridat'a, piskoposun kendi ülkesinde kalması ile, her iki ülke arasındaki din birliğinin güçlenmesinin siyasi ilişkilerin gelişmelere katkısını ve böylece, Araplara karşı birlikte savunmanın öneminden bahseden bir mektup gönderdi. Mektuba cevap olarak I. Varaz, piskoposun sadece elçi olarak görevli kalması şartı ile kabul ettiği bildiren

cevap mektubu gönderdi. Kısa süre sonra piskoposun elçiliği ile yapılan barış faaliyetleri, Hazarların Güney Kafkasya vilayetlerine yürüyüşlerini engelleyemedi. 685'de, Arapların, kuzey Kafkasya'da hakimiyetlerinin zayıflaması üzerine, Hazarlar yeniden Albanya ve etraf topraklarına hücum ettiler. Azerbaycan'ın kuzey batısına Ermenistan ve İberiya'ya işgal eden Hazarlar birçok krallıkları viran ederek bir çok bölge hakimini, aynı zamanda dönemin önemli krallardan Grigor Mamikonyan'ı katlettiler, büyük ganimet ve esirlerle geri döndüler. (Bünyadov, 1998:241-243).

2. SONUÇ

Sonuç olarak, uzun yıllar Sasani hakimiyeti altında kalan Azerbaycan toprakları, VII. Yüzyılın ortalarından itibaren Hazarların ve Bizans'ın saldırılarına maruz kaldı. Genel olarak değerlendirildiğinde, Arapların bölgeye yaptıkları ilk fütuhat ile birlikte başlayan ve yaklaşık otuz yıl kadar süren mücadeleleri sonucunda Azerbaycan'ın tamamında uzun süreli hakimiyet sağlanmış oldu.

Azerbaycan'da Arap Hilafetinin fetih politikasının yanı sıra, aralıksız devam eden Bizans ve Hazar hücumları ve buna karşı yerli halkın mücadeleleri, Emeviler dönemine kadar sürdü. Ayrıca, siyasi çekişmelerin devam ettiği hilafet merkezinde de bu dönemde, Emevilerin, Mervaniler sülalesinden I. Mervan'ın (684-685) kısa süreli hakimiyet döneminde, Azerbaycan'da yaşayan yerli halklar otuz yıllık vergi ödemesini durdurunca, Araplar, yeniden bölgeye fetih yürüyüşleri başlattı.

680 yılında Arap halifesi Abdülmelik b. Mervan ile Bizans İmparatoru II. Justian arasında gerçekleşen barış antlaşmasından sonra Kafkasya'dan elde edilen vergi iki devlet arasında eşit olarak bölünmeye başladı. 692'ye kadar devam eden antlaşma, Arapların Şam seferinde Bizans'ı yenilgiye uğratmalarından sonra bozuldu. Nitekim, bu durum, Arap hilafetinin Kafkaslardaki hakimiyetlerinin daha da güçlenmesine neden oldu. Halife, kardeşi Muhammed bin Mervan'ı, El-Cezire, Gürcistan, Ermeni'ye ve Azerbaycan hakimiyeti tayin etti. Arapların güçlü hakimiyetine rağmen, Azerbaycan hilafet dışında halen Bizans'a ve Hazarlara vergi ödemekte idi. Bu duruma karşı çıkan I. Varaz Tiridat, Konstantin'e gelerek Bizans kralı ile görüşmeler yaptı. Lakin beklenen antlaşma yapılamadığı gibi, bilakis I. Varaz, Bizans - Arap ilişkilerinde hainlikle suçlanarak hapse atıldı. 705'de başkent sokaklarında halkın gözü önünde idam edildi. Böylece, fütuhatın ilk yıllarında sadece vergi almakla Arap Hilafeti, 705 yılından itibaren, siyasi ve idari anlamdabazı değişiklikleryaparak Azerbaycan'a hilafetin yeni yönetim usulünü getirmiş oldu.

KAYNAKLAR

Abdur Raşid el Bakuvi, Kitab'ul Talhis el Asar ve Adjab el Malik el Kahhar, çev: Z. Bünyadov, Moskova, 1971

Ahmet bin Lutfullah, Cami Duval, Bakü, 1957

Arapskaya Versiya Agafengelya, N.Y. Kreşeniya Armyani Gruzin, Abhazov i Alanov, XVI, ZBO, 1905

Baladzori, Kniga Zavoevaniya Stran, çev: P.K. Juze, Materyalı Po İstorii Azerbaycana, Baku, 1927

TİDSAD

Araplar Döneminde Azerbaycan'ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)

- Balansatuklu Yusuf, Kutadgu Biliğ, Bakü, 1994
- Bünyatov, Ziya, Obzor, İstočnikov po İstorii Azerbaycana, 1964
- Barthold V.V, Turki, Soçineniya, Moskova, 1968
- Belayev, E. A. Arabı, İslam İ Arapskiy Xalifat V Rannee Srednevekovye, Moskova, 1965
- Kolesnikov, A.İ. Zavoevaniye İrana Arabami, Moskova, 1982
- Mhitap, Albanskaya Xronologiya, Baku, 1960
- Morcellin, A. İstoriya, Y. A. Kulakova, Kiyev, 1906
- Gerodat, İstoriya Xalifov Vardapeda Gevonda, çev: K. Patakanova, 1862
- Yakubi, İstoriya, çev: P.K. Juze, Baku, 1927
- Kalankatlı Moisey, Albanya Tarihi, Mukaddeme, Tercüme ve Şerh, Ziya Bünyadov, Bakü, 1993
- Kitabi Dede Korkut, sadeleştiren, Samet Alizade, Ferhat Zeynalov, Süleyman Aliyarov, Bakü, 1988
- Nizamülmülk, Siyasetname, Farsça çev. R. Sultanov, Bakü, 1987
- Samet Alizade, Oğuzname, Bakü 1987
- Felshtinskiy, İ, Arabskaya Literatura v Srednie Veka, Nauka yayınları. Moskova 1977
- Petruşevskiy, İ. P. İslam v İrane, v VII-X veka, Leningrad, 1966